Education and Sport Development

Department of Education and Sport Development
Departement van Onderwys en Sportontwikkeling
Lefapha la Thuto le Tlhabololo ya Metshameko
NORTH WEST PROVINCE

MOPHATO 12

SETSWANA PUO YA GAE (HL)

PAMPIRI YA NTLHA (P1)

SEETEBOSIGO 2019

MADUO: 70

NAKO: Diura di le 2

Pampiri e na le ditsebe di le 9

Demo

DITAELO LE TSHEDIMOSETSO

1. Pampiri e, e arogantswe ka DIKAROLO di le THARO.

   KAROLO YA A: Tekatlhaloganyo (30)
   KAROLO YA B: Tshobokanyo (10)
   KAROLO YA C: Tiriso ya puo (30)

2. Araba dipotso TSOTLHE.

3. Simolola KAROLO NNGWE le NNGWE mo tsebeng E NTŠHWA.

4. Thala mola morago ga KAROLO NNGWE LE NNGWE.

5. Nomora karolo nngwe le nngwe jaaka potso e nomorilwe.

6. Tlola mola morago ga karabo nngwe le nngwe.

7. Tlhokomela mopeleto le popego ya dipolelo.

8. Kabo ya nako e e tshikinngwang:

   KAROLO YA A: 50 metsotso
   KAROLO YA B: 30 metsotso
   KAROLO YA C: 40 metsotso

9. Kwala ka mokwalo o o buisegang le ka mopeleto o o kannweng ke Lekgotla la Bosetšhaba la Puo ya Setswana.

KAROLO YA A: TEKATLHALOGANYO

POTSO 1

1.1 Buisa temana e e latelang mme o arabe dipotso.

SETLHANGWA A (TEMANA)

Ke nako ya go tlogela motsoko!

1 Aforikaborwa e ikgogetse metsi ka mosele fa e ne e letla lwa ntlha 'Molao wa Taolo ya motsoko' ka 1993. Borakgwebo ba ne ba sa itumelela kgato e gotlhelele. Aforikaborwa e ikgatile motlhala mme e ikuela mo setšhabeng go tlogela tiriso ya motsoko. E ne e le pitso ya Aforikaborwa fela, gompieno letsholo le, ke la lefatshe lotlhe.

2 Monongwaga Mokgatlho wa Lefatshe wa Boitekanelo (*World Health Organisation)* o ile wa tlhoma letsatsi la di 31 Motsheganong jaaka segopotso, go nna letsatsi le le dirisetswang tlogelo ya motsoko kgotsa bonnye go tlogela go goga letsatsi le le lengwe. Maikaelelomagolo ke go dira gore batsubi ba fokotse kgotsa ba tlogele go tsuba. Bothata jo mebuso e lebaneng le bona ke go bona ka moo batho ba tsubang ka gona, ba sa lemoge kotsi e ba itsenyang mo go yona. Ba tshwenngwa gape ke diperesente tse di kwa godimo tsa batho ba ba tsubang. Motsoko o kotsi thata!

3 Dipatlisiso tse di dirilweng di netefatsa fa dimilione tse robedi tsa batho mo Aforikaborwa di tsuba dibilione tse di masome a mabedi le bosupa tsa motsoko ka ngwaga. Dipalopalo tse di ka tswa di kaya eng?

4 Dipalopalo tse di tlhagisitsweng ke dipatlisiso tse, di bontsha ka mokgwa o batho ba le bantsi mo botshelong, ba amegang mo go sa siamang ke go goga motsoko. Ga se batsubi fela ba ba amegang mme botlhe ba tsena mo kotsing ka ntlha ya se. Go tsuba go oketsa bolwetse jwa pelo, kankere ya makgwafo bolwetse jwa *pneumonia* go bo go oketsa gabedi bolwetse jwa mafatlha. Moporofesara Richard van Zyl-Smith wa yunibesithi ya kwa Kapa, o bolela fa diperesente di le 50 tsa batho di fokotsa botshelo jwa bona ka dingwaga di le lesome le bone ka jalo ba tlhokofala pele ga nako ya bona.

5 Diperesente tsa go tsuba di fologile mo Aforikaborwa, go tswa go diperesente di le 33 go ya go di le 21. Le fa go le jalo, diperesente tsa batho ba ba tsubang di sa le kwa godimo. Kapa- Bophirima e itlhomile kwa pele ka palo e e kwa godimo ya batsubi. Diperesente di le 42 tsa banna di goga motsoko fa mosadi a le mongwe mo go ba bane le ena a tsuba. Tlwaelo ya go tsuba e simolola mo bošweng mme se ba se bona ka bagolo, ke ka moo go twe bana maatlhamela babolai.

6 Dipatlisiso tse dingwe tse di dirilweng ke ba *Heart Foundation of Southern Africa* di tlhagisa fa 44 000 e tlhokofala ka malwetse a a amanang le go goga motsoko. Patlisiso e e dirilweng ke ba *Human Research Council* ka ngwaga wa 2016 e bontsha fa go tsuba go dia tswelelopele. E bontsha fa go na le batsubi ba ba dimilione di le 2.3 mo matlong ao mmuso a a tshegetsang kgwedi le kgwedi ka madi. Ba re batsubi ba dirisa madi a a kana ka R300.00 kgwedi nngwe le nngwe go reka sekerete. Tšhelete e e ka bong e dirisetswa go tlhokomela bana mo matlong a tlhokomelo go rekwa motsoko ka yona. Bana ba le bantsi ba ba tswang mo matlong a, ba bonagala ba se na phepo e e siameng ka ntlha ya tshenyo e e bakwang ke motsoko.

7 Mo Aforikaborwa jaaka kwa mafatsheng a mangwe ba tshwanetse go fokotsa mokgwa o wa go tsuba. Puso e tshwanetse go dira ka thata go fokotsa go bonwa ga motsoko. Maanomagolo ya nna go tla ka molao wa go thibela motsoko go tsubiwa mo phatlhaletseng. Tlhotlhwa ya motsoko e tshwanetse go nna kwa mankalankaleng. Go tlisa melao e, ke go laola tsela e e bonolo ya go fitlhelela motsoko.

[E fetoletswe go tswa go: *The Star, 30 Motsheganong 2017*]

1.1.1 Kgang ya go tlogela motsoko e lebisitswe go:

A. Bomme
B. Borre
C. Bana
D. MaAforikaborwa (1)

1.1.2 Mabaka a a tshwenyang puso ka motsoko ke afe? Neela a le mabedi. (4)

1.1.3 Tlhagisa malwetse a le mabedi a a bakwang ke go goga motsoko? (2)

1.1.4 Moporofesara wa yunibesithi ya Kapa ke mang? (1)

1.1.5 Tirokgolo ya Mokgatlho wa Lefatshe wa Boitekanelo ke efe? (2)

1.1.6 Maano a letsholo a go tlogedisa batho motsoko ke afe? (2)

1.1.7 Tlhalosa seo se bakang gore phepo ya bana e nne e e sa siamang? (2)

1.1.8 Go ya ka temana, puso e etleeletsa jang matlo a tlhokomelo gore a kgone go tsweletsa tiro ya ona? (2)

1.1.9 Tlhagisa ntlha e e bontshang fa basadi le bona ba goga motsoko? (2)

1.1.10 Go ya ka wena a puso e tlaa kgona ntwa ya bona kgatlhanong le tiriso ya Motsoko? Tshegetsa ka lebaka. (2)

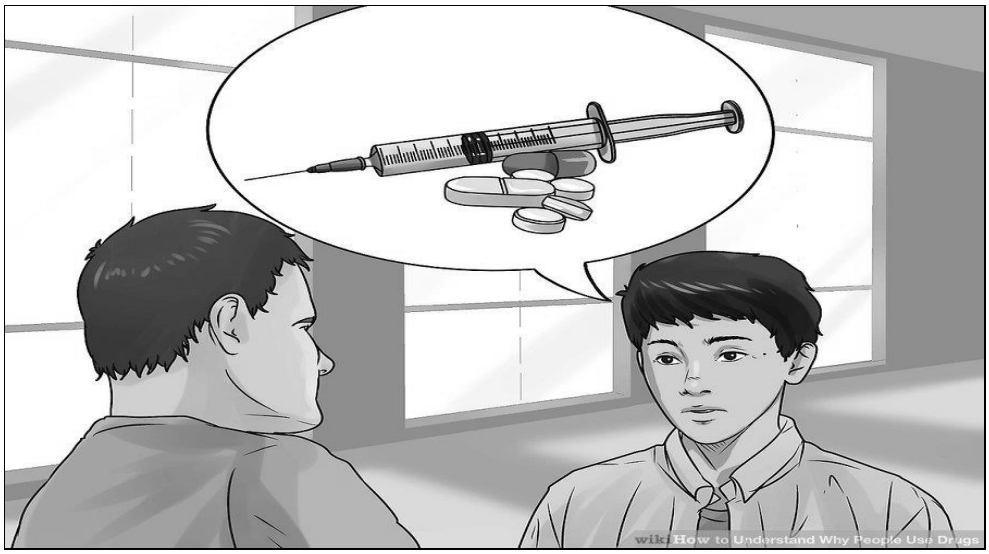
1.1.11 A o dumelana le kgang ya gore go isa theko ya motsoko kwa godimo e tlaa fokotsa go tsubiwa ga motsoko? Tshegetsa ka lebaka (2)

1.1.12 A ke ntlha kgotsa ke kakanyo gore puso e neela matlo a tlhokomelo ya bana madi? Tshegetsa ka lebaka (2)

[20]

1.2 Leba setswantsho se se latelang, mme morago o arabe dipotso.

Setlhangwa B (Setshwantsho)

[E nopotso go tswa mo Inthaneteng]

1.2.1 Ditlhangwa tsa A le B di amana jang? (2)

1.2.2 Neela dikao tsa mefuta e le mebedi ya diribatsi tse o di itseng? (2)

1.2.3 Tlhagisa ditlamorago tsa go dirisa diritibatsi? (2)

1.2.4 Go ya ka wena, phokelelo ya tiriso ya diritibatsi e tswa kae?

Tshegetsa ka lebaka (2)

1.2.5 Go ya ka wena ke eng se se diragalang mo setshwantshong. (2)

[10]

PALOGOTLHE YA KAROLO YA A: 30

KAROLO YA B: TSHOBOKANYO

POTSO 2

Buisa temana e e fa tlase ka kelotlhoko. E tlhagisa dintlha ka mokgwa o bosa bo fetolwang ke El nino.

ELA TLHOKO: O tshwanetse go dira tse di latelang:

- Sobokanya temana e, ka go tlhagisa dintlha di le SUPA tseo e leng **ditlamorago tsa El nino.**
- Kwala ka temana o dirisa mafoko a gago mme o sa latlhe bokao.
- Boleele bo se fete mafoko a a ka nnang 90.
- Kwala **palo ya mafoko** a o a dirisitseng kwa bokhutlong jwa tshobokanyo.
- Tshobokanyo e se ke ya newa setlhogo.

SETLHANGWA C

KOMELELO

Baitseanape ba tsa bosa ba bega fa El nino e tlhagelela morago ga dingwaga tse di rileng mme e sa rerisi ope. Gantsi, e tlhagelela kwa Eucuador le Peru. E tlhagisa maemo a bosa a a fisang, fa mo Aforikaborwa e tlisa komelelo. Ee, ke nnete gonne tlhokego ya pula lebaka le le leele, le go fisa go go tlhomolang le moloi pelo, ke tlhoba boroko mo ditsheding.

Mo ngwageng wa 2015 Aforikaborwa e wetswe ke leru le lentsho la komelelo e e botlhokotlhoko. E ne e le lwa ntlha naga e itemogela komelelo e e jaana mo dingwageng tse di sometharo tse di fetileng. Diporofense tse tlhano, e bong Kapa Bokone, Kapa Botlhaba, kwa Zulunatal, Mpumalanga le Limpopo ke tsona tse di amilweng go feta ke leuba le. Komelelo e, e sotla balemi thata, mme go nna le tlhaelo e kgolo ya metsi le bojang go fepa maruo. Balemi ba le bantsi ba loba maruo ka lebaka la go bolawa ke tlala le lenyora. Madi a mantsi a balemi, a dirisetswa go reka didiriswa tsa go nosetsa ditshimo le go epa metsi. Dikgong tsa go gotsa molelo le dikota tsa go dira fenitšhara, ditlhare tsa maungo le bojang di fiswa ke melelo ya tlhaga le mororo di tlhaela.

Diphologolo tsa naga di swela mo molelong fa tse dingwe di tshabela kwa mafelong a mangwe. Mowa o leswefatswa ke mesi ya tlhaga le ditoto tsa diphologolo tse di bodileng. Malwetse e nna a mantsi mme batho ba a lwala, ba bo ba tlhokafala. Ba bangwe ba balemi ba gapeletsega go rekisa maruo a bona ka theko e e kwa tlase pele ba loba go feta. Ka nako ya komelelo, kungo ke lesidi mme tlhotlhwa ya dijo e nna kwa godimodimo, thatathata korong le sonobolomo. Batho ba ba dikobo di magetleng, ba bogobe e leng sejo sa bona sa ka metlha, ke bona bao komelelo e ba emisang ka leoto le le lengwe. Ditlamorago mo ikonoming ke kwelo tlase mo go tshwareng ditlhapi ka ntlha ya tlhokego ya metsi. Ka kakaretso Aforikaborwa e na le tlhaelo e kgolo ya metsi. Baagi ba kopiwa go dirisa metsi ka kelotlhoko gonne go na le dikwatlhao tsa tshenyo ya metsi.

[E nopotso go tswa mo Inthaneteng]

PALOGOTLHE YA KAROLO YA B: 10

KAROLO YA C: TIRISO YA PUO

POTSO 3

Sekaseka papatso e e fa tlase, mme morago o arabe dipotso.

Setlhangwa D

[E nopotswe go tswa mo Inthaneteng]

3.1 Tlhopha karabo e e maleba ka go kwala tlhaka e e nepagetseng A, B, C kgotsa D.

Papatso e e bapatsa eng?

A KFC
B Koko
C Tirelo ntle le tuelo
D Sekgala (1)

3.2 A KFC ke akerenomi kgotsa khutshwafatso? Tshegetsa ka lebaka. (2)

3.3. Tlhagisa puo e e digelang go tswa mo papatsong e. (2)

3.4 Dirisa leitiri le le mo papatsong mo polelong e o itlhametseng yona? (2)

3.5 Nopola polelo e e nang le puo e e tlhotlheletsang? (2)

3.6 Kwala gore KFC e emetse eng? (1)
[10]

POTSO 4

Sekaseka khathunu e e fa tlase, mme morago o arabe dipotso.

Setlhangwa E

4.1 Lefelo la ditiragalo le kwa kae? Tshegetsaka lebaka (2)

4.2 Bokao jwa puo ya mmele ya morutabana le mosetsana e kaya eng? (2)

4.3 Matlho a mosetsana a senola maikutlo afe a gagwe? Tshegetsa ka lebaka. (2)

4.4 Go ya ka wena, a potso ya morutabana e tlhoka karabo? Tshegetsa karabo ya gago (2)

4.5 Karabo ya mosetsana, e tsosa maikutlo afe mo go wena ka baswa ba gompieno? (2)

[10]

POTSO 5

Buisa temana e e fa tlase, mme morago o arabe dipotso.

Setlhangwa F

1 Monna yo montsho wa difaka-faka tsa mesifa, yo o befileng e kete rotwe, o a ne a betsa mosadi wa gagwe. Fa a dirile phoso eo, o tlaa utlwa a ipela ka go re: “Nna ke monna ga ke nyatsiwe”. Seo ke selomodiro fa a itshietse, a boa go tswa kwa banneng. Bana ba gagwe ba mo tshabela tlhareng sa mmutlwa. Le fa a fitlhela go isitswe marapo go beng, ba a tsosiwa. **Dikeledi di kopane le mamina fa tlase ga seledu**. Metsi a a bolelo a kile a tlabola mosadi wa batho mo sefatlhegong, a dira mogodungwana.

2 E ne e le tlwaelo ya gore morago ga mokurukuru o ngala motse wa gagwe. Se, se tlhola gore bana ba se tlhole ba mo neela tlotlo e e mo tshwanetseng. Ba ne ba setse ba ithutile ditlhapa tse di tshosang. **Mapodisa a ne a tlhapile diatla ka e ne e le sejo sa ka metlha mo lelapeng la bona**, e bile a itse gore ga a kitla a lala kgolegelong . Ga twe borre ga se batho ba dipuo fela ena e ne e kete o gadiketswe dithotse mo ganong. Ija! Mosadi ka a lailwe o ne a dumela gore lebitla la mosadi ke bogadi.

[Boitlhamedi: *Mokhine E.M 2019*]

5.1 Lefoko ‘selomodiro’ le dirisitswe jang mo polelong. (Mola 3) (1)

5.2 Dirisa lediri ‘tlhola’ mo polelong jaaka lediriletlhaedi. (1)

5.3 Ke modiriso ofe o o dirisitsweng mo temaneng ya ntlha? (Mola 1 le 2) (1)

5.4 Ija! ke karolopuo efe. (Mola 13) (1)

5.5 Fetolela polelo e e ntshofaditsweng go Tirwa. (Mola 10 le 11) (2)

5.6 Kwala polelo e e simololang ka ‘ga twe’ mo tumelong. (Mola 12 le 13) (1)

5.7 Nopola lesupi go tswa mo temaneng o bo le dirise mo polelong e o itlhametseng yona? (Mola 3)
Ela tlhoko: Thalela karolopuo eo mo karabong ya gago. (1)

5.8 Fetolela polelo e go puopegelo: a ipela ka go re: “Nna ke monna ga ke nyatsiwe. (2)

[10]

PALOGOTLHE YA KAROLO YA C: 30
PALOGOTLHE YA TLHATLHOBO: 70